

College voor Toetsen en Examens

ECONOMIE HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2023

versie 2, juli 2020

Inhoud

Voorwoord	5
1 Inleiding	6
2 Examenstof van centraal examen en schoolexamen havo	8
3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	9
3.1 Domein A: Vaardigheden	9
3.2 Domein B: Concept schaarste (SE)	12
3.3 Domein C: Concept ruil (SE)	12
3.4 Domein D: Concept markt	12
3.5 Domein E: Concept ruilen over de tijd	17
3.6 Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen	18
3.7 Domein G: Concept risico en informatie	20
3.8 Domein H: Concept welvaart en groei	21
3.9 Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden	24
4 Het centraal examen	25
Bijlage 1 Examenprogramma economie havo	26
Bijlage 2 Contexten – concepten	28
Bijlage 3 Beheersingsniveaus en handelingswerkwoorden, ontleend aan de gereviseerde taxonomie van Bloom	33

Toelichting:

Deze syllabus richt zich op het centraal examen economie havo van 2023. Een syllabuscommissie heeft in 2019 en 2020 onderhoud gedaan aan de syllabus. Dit resulteerde in klein onderhoud (beperkte wijzigingen met geringe impact) in de syllabus 2021 en groot onderhoud voor deze syllabus 2023. Om die reden verschillen de eindtermen van de domeinen D, E, F, G, H en I van de formuleringen in de syllabus 2021. Omwille van de leesbaarheid zijn in de specificaties van genoemde domeinen deze wijzigingen niet geel gearceerd. Bij wijzigingen op andere plaatsen in de syllabus is dat wél het geval.

Een overzicht van verschillen tussen de conceptsyllabus 2023 met die van 2019 is te vinden in het verantwoordingsdocument bij deze conceptsyllabus havo 2023 op Examenblad.

Verantwoording:

© 2020 College voor Toetsen en Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van het College voor Toetsen en Examens.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Toetsen en Examens geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2023. Syllabi worden voor elk examenjaar opnieuw vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Inleiding

In augustus 2005 is het advies van de tweede commissie Teulings¹ ("Teulings II") verschenen waarin het nieuwe examenprogramma economie voor havo/vwo is uitgewerkt. In Teulings II wordt de doelstelling van het economieonderwijs als volgt geformuleerd (Teulings, 2005, p.1 8):

"Het vak economie bereidt leerlingen voor op een adequate deelname aan het maatschappelijk verkeer. Dit betekent dat leerlingen met behulp van de belangrijkste economische concepten de economische verschijnselen in de maatschappij begrijpen, verschijnselen waar ze als persoon in de verschillende rollen binnen huishouden, bedrijven of overheidsinstellingen mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen of waar zij als lid van de (nationale en internationale) samenleving mee te maken krijgen."

Voor de verwezenlijking van deze doelstelling worden er in Teulings II acht concepten onderscheiden die samen het vak economie omvatten. Het herkennen en toepassen van deze concepten in verschillende situaties vormt de kern van het rapport (Teulings, 2005, p.10):

"Het gaat erom dat leerlingen de economische kijk aanleren: leren hoe ze de economische concepten in steeds nieuwe contexten kunnen toepassen. Het nieuwe programma is erop gericht dat leerlingen de analogie tussen de uiteenlopende situaties gaan inzien."

Kortom, een kandidaat moet komen tot een vorm van *transfer* van het geleerde: wat in de ene context is geleerd, moet in een andere context kunnen worden toegepast. Onder elk van de acht concepten schaaft Teulings II een aantal begrippen². Voor alle begrippen geldt dat leerlingen deze tenminste moeten kunnen beschrijven. Naast dit beheersingsniveau onderscheidt Teulings II drie andere beheersingsniveaus: analyseren, grafisch bewerken, en rekenkundig bewerken. Per begrip wordt in Teulings II aangegeven welke van deze drie beheersingsniveaus vereist zijn voor havo en voor vwo.

De keuze van contexten die in het onderwijs bij de verschillende concepten gebruikt worden, is vrij met uitzondering van een aantal door Teulings II verplicht gestelde contexten. Deze contexten "zijn dermate essentieel voor een goed begrip van de economie dat deze niet mogen ontbreken in een examenprogramma" (Teulings, 2005, p. 21).

Het College voor Toetsen en Examens (toen nog CEVO) heeft vervolgens een Syllabuscommissie Economie (in het vervolg "de syllabuscommissie") ingesteld die de volgende taakstelling ontving:

- operationalisering van de in Teulings II onderscheiden beheersingsniveaus;
- precisering van het onderscheid tussen havo en vwo;
- precisering van de invulling van de verplichte contexten.

Het betrof nadrukkelijk een verduidelijking van Teulings II op onderdelen ten behoeve van de pilot economie havo en vwo. De werkversie syllabus, die zo tot stand is gekomen, werd leidraad voor de pilotscholen met het oog op de pilotexamens

¹ Teulings, C. e.a. (2005), *The Wealth of Education*. Enschede: SLO.

² Teulings II noemt ook deze begrippen "concepten", hetgeen verwarring kan veroorzaken met de acht eerder genoemde concepten. De syllabuscommissie heeft er daarom voor gekozen om hier de term 'begrippen' te gebruiken.

economie havo vanaf 2009. De inhoudelijke keuzes in Teulings II hebben voor de syllabuscommissie niet ter discussie gestaan.

Deze syllabus voor het Centraal Examen 2023 is de uitwerking van het examenprogramma dat is vastgesteld voor scholen voor havo vanaf het schooljaar 2010-2011. Omdat het in de syllabus alleen om de specificatie van het CE-deel gaat, worden de concepten schaarste (domein B) en ruil (domein C) niet nader uitgewerkt. Bij het opstellen van het centraal examen wordt er echter wel vanuit gegaan dat leerlingen bekend zijn met deze twee concepten. In de publicatie 'Handreiking Schoolexamen' van SLO worden deze concepten schaarste en ruil nader uitgewerkt, evenals de mogelijkheden van het gebruik van experimenten in de klas (domein J) en de invulling van de keuzeonderwerpen (domein K) uit Teulings II. SLO zal mede door de wijzigingen in ruil als het om internationale ruil gaat, in 2021 met een update van deze handreiking komen.

De uitwerking van domein A, Vaardigheden, is ten opzichte van de syllabi 2012 en 2013, licht aangepast. Zo is het duidelijk dat er in 2023 nog geen sprake zal zijn van een digitaal examen (CBT) voor economie havo. Daarom is het gebruik van digitale bronnen uit de tekst verwijderd. Dit geldt ook voor het gebruik van cartoons, waarvan de toets technische meerwaarde onvoldoende is gebleken. Anderzijds is bij de grafische vaardigheden het gebruik van tabellen expliciet opgenomen.

In paragraaf 3 worden de eindtermen voor het centraal examen havo gespecificeerd. In de nieuwe tekstonderdelen van de syllabus worden regelmatig ronde haakjes gebruikt. De tekst binnen deze haakjes behoort tot de leerstof voor het centraal examen.

In bijlage 2 in deze syllabus wordt nader ingegaan op de invulling die in het CE wordt gegeven aan enkele belangrijke elementen uit advies Teulings II:

- de transfer van conceptuele kennis naar andere contexten
- voorbeelduitwerkingen van de verplichte contexten die in het curriculum aan de orde moeten komen waarbij geldt dat kennis over de verplichte contexten van de leerlingen niet verwacht mag worden.
- beheersingsniveaus en handelingswerkwoorden, ontleend aan de taxonomie van Bloom.

2 Examenstof van centraal examen en schoolexamen havo

In de volgende tabel is met een X aangegeven waaruit het SE en het CE bestaat:

		SE (tenminste)	CE
Domein A	Vaardigheden	X	X
Domein B	Concept Schaarste	X	-
Domein C	Concept Ruil	X	-
Domein D	Concept Markt	-	X
Domein E	Concept Ruilen over de tijd	-	X
Domein F	Concept Samenwerken en onderhandelen	-	X
Domein G	Concept Risico en informatie	-	X
Domein H	Concept Welvaart en groei	-	X
Domein I	Concept Goede tijden, slechte tijden	-	X
Domein J	Onderzoek en experiment	X	-
Domein K	Keuzeonderwerpen	X	-

Voor de integrale tekst van het examenprogramma economie havo: zie bijlage 1.

Het schoolexamen (SE) heeft betrekking op domein B, C, J en K, in combinatie met domein A en:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Voor het SE-deel van het examen heeft de SLO een handreiking gemaakt, die te vinden is op www.slo.nl.

3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

[Voor een toelichting op de betekenis van contexten en concepten, zie bijlage 2]

3.1 Domein A: Vaardigheden

De kandidaat kan economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten. Dit kunnen andere contexten zijn dan waarin de concepten doorgaans geleerd worden (=transfer).

A1. Informatievaardigheden

a. onderdelen

- de benodigde informatie halen uit bronnen zoals tekst, tabellen, grafieken en afbeeldingen;
- de aangeboden bronnen beoordelen op bruikbaarheid en relevantie;
- met voorbeelden toelichten;
- feiten van meningen onderscheiden;
- gegeven bronnen interpreteren en in combinatie met economische kennis komen tot antwoorden op economische vragen;
- transfer: het toepassen van concepten in nieuwe contexten: zie bijlage 2.

b. uitwerking in examenvragen

Bij de **informatievaardigheden** gaat het om het toetsen van de economische begrippen die in gepresenteerde bronnen, al dan niet expliciet, aan de orde komen. Dit vereist een actieve beheersing van het begrippenapparaat. Tevens dienen leerlingen uit de gepresenteerde bronnen, de benodigde gegevens en inzichten te halen die nodig zijn om problemen op te lossen of standpunten toe te lichten. Dit kunnen bron-specifieke gegevens en/of economische begrippen zijn die de leerling ook in het antwoord moet gebruiken (de actieve beheersing: herkennen *en* toepassen). Bovendien kan het nodig zijn de gepresenteerde informatie te beoordelen op bruikbaarheid of relevantie (selecteren wat van belang is voor de gestelde vraag) en daarbij al dan niet te (her)ordenen en te bewerken (rekenkundig of grafisch). Bij examenopgaven kunnen de volgende type informatievaardigheden voorkomen:

- Informatie-selectievraag: het kunnen herkennen en selecteren van de economische begrippen die vallen onder de verschillende concepten.
- Informatie-begripsvraag: het kunnen herkennen van de economische begrippen die vallen onder de verschillende concepten en deze economische begrippen verbinden met andere begrippen (al dan niet expliciet benoemd).
- Informatie-bewerkingsvraag het kunnen herkennen, selecteren en toepassen van de economische begrippen die vallen onder de verschillende concepten.

A2. Rekenkundig en/of grafisch onderbouwen

a. onderdelen

- basisrekenvaardigheden toepassen op economische relaties
- rekenregels optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen
- positieve en negatieve getallen/breuken/decimalen
- procenten, promillen en perunages
- onderscheid procentuele mutatie en procentpunt verandering

- verhoudingen en schatting
- rekenen met grote en kleine getallen
- afrondingsregels
- lineaire vergelijkingen (eerstegraadsvergelijkingen), beschrijvende statistiek en grafieken toepassen op economische relaties
- oplossen van een stelsel van vergelijkingen via substitutie
- werken met assenstelsels (X en Y) en kwadranten
- oppervlaktes arceren
- indexcijfers: partieel, samengesteld (gewogen), basisjaar verleggen, **reële verandering in % berekenen via nominale verandering in % minus inflatie in % (geldig alleen bij kleine veranderingen)**
- diagrammen: lijn, staaf, cirkel; enkelvoudig en samengesteld
- tabellen: rijen/kolommen, indeling in klassen (decielen e.d.), cumuleren
- gemiddeldes: gewogen en ongewogen

b. uitwerking in examenvragen

Bij **rekenkundige vaardigheden** gaat het om het toetsen van de beheersing van rekenkundige technieken en algoritmen. Het toetsen van begripsmatige kennis e.d. met een getallenvoorbeeld, wordt niet als rekenen aangemerkt omdat het rekenwerk daarbij geen doel is en uit zodanig elementaire bewerkingen bestaat dat het geen belemmering zou mogen opleveren.

De **grafische vaardigheden** worden getoetst door bij voorkeur in elke context een of meer grafische elementen op te nemen (grafiek, figuur, tabel). Grafische vaardigheden worden weliswaar afzonderlijk genoemd, maar overlappen in het gebruik sterk met de informatie- en rekenkundige vaardigheden.

In de verantwoording is aan de hand van het concept elasticiteit het onderscheid tussen rekenkundige, grafische en verbale vaardigheden uitgewerkt.

c. specifieke aanwijzingen per eindterm

~~In deze syllabus wordt bij domein D (Markt), indien relevant en van belang voor de uitwerking van de eindterm, een beperking aangegeven met betrekking tot het rekenkundig en/of grafisch onderbouwen van de betreffende eindterm. Dat gebeurt door middel van de volgende toevoeging:~~

~~(1) — = alléén grafisch onderbouwen~~

~~(2) — = alléén rekenkundig onderbouwen~~

~~Zonder toevoeging betekent dus: rekenkundig én grafisch onderbouwen~~

De eindtemen van de domeinen D t/m I dienen – indien relevant - verbaal, grafisch en rekenkundig te worden beheerst. Voor sommige eindtermen in domein D is echter een inperking hierop gedaan en aangegeven of in het centraal examen toetsing verbaal en/of grafisch en/of rekenkundig plaatsvindt.

A3. Standpuntbepaling

a. onderdelen

- de rol en de perspectieven van de verschillende actoren (consumenten, producenten, werkgevers, werknemers, burgers, overheid, bankwezen);
- een eventuele botsing van belangen;
- oplossingen voor / reacties op mogelijk ongewenst gedrag;
- een standpunt bepalen en onderbouwen of een gegeven standpunt onderbouwen (argumenten pro);
- een standpunt relativeren / weerleggen (argumenten contra);
- afwegingsvraagstukken beschrijven.

b. uitwerking in examenvragen

In het CE zal voornamelijk getoetst worden of leerlingen in staat zijn in de opgaven gegeven standpunten te herkennen, te beschrijven en / of te beargumenteren.

Voorbeelden van geschikte vraagtypen zijn:

- argumentatievraag (bij een bepaald standpunt)
- standpuntvraag (bij een te kiezen standpunt)
- schrijfopdracht (afweging van meerdere standpunten of meningen)

Bij een analyseopdracht moet de kandidaat een langer antwoord produceren dat meerdere aspecten belicht van een of meerdere keuzes. Daarbij wordt soms de keuze gelaten aan de kandidaat, soms is een keuze gegeven en moet deze met argumenten onderbouwd worden.

A4. Strategisch inzicht

- het herkennen van relevante economische aspecten (concepten) bij het analyseren van concrete maatschappelijke vraagstukken (contexten)
- het hanteren van een economische denkwijze (redeneren binnen vooronderstellingen / een model)
- het onderscheiden van oorzaak en gevolg
- het onderscheiden van probleem en oplossing
- het onderscheiden van korte en lange termijn
- het onderscheiden van evenwichtige situaties en onevenwichtige situaties

A5. Experimenten

Deze vaardigheid wordt niet getoetst in het centraal examen en wordt nader uitgewerkt in de SLO- handreiking voor het schoolexamen.

3.2 Domein B: Concept schaarste (SE)

De kandidaat kan in contexten analyseren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

3.3 Domein C: Concept ruil (SE)

De kandidaat kan in contexten analyseren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en iedereen optimaal zijn comparatieve voordelen kan benutten. Voorts kan de leerling analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.

De concepten schaarste en ruil worden nader uitgewerkt in de SLO Handreiking voor het schoolexamen.

De kernconcepten uit de domeinen B (schaarste) en C (ruil)³ kunnen in een centraal examen impliciet aan de orde komen. De kandidaten worden geacht deze kernconcepten te kennen. Er worden echter in het centraal examen geen expliciete vragen gesteld over de kernconcepten uit deze domeinen B en C.

3.4 Domein D: Concept markt

De kandidaat kan in contexten analyseren dat de keuzes en ruil die plaatsvinden worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt, is afhankelijk van de marktstructuur (markt vormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

D1 Marktvraag

De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:

1.1	Hoe via een verschuiving langs de collectieve vraaglijn een prijsverandering leidt tot een verandering van de gevraagde hoeveelheid.
1.2	Hoe een verandering in inkomen, behoeften, prijzen van andere producten of het aantal vragers leidt tot een verschuiving van de collectieve vraaglijn. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)

D2 Marktaanbod

De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:

2.1	Hoe via een verschuiving langs de collectieve aanbodlijn een prijsverandering leidt tot een verandering van de aangeboden hoeveelheid.
2.2	Hoe een verandering van de prijzen van productiefactoren, technologische ontwikkeling, natuurlijke omstandigheden of het aantal aanbieders leidt tot een verschuiving van de collectieve aanbodlijn. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)

³ Wealth of Education, 2005, pagina's 43, 55, 56

D3 Marktmechanisme	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
3.1	Het marktmodel: $Q_v = aP + b$ met $a < 0$ $Q_a = cP + d$ met $c > 0$ Waarbij: Q_v = gevraagde hoeveelheid Q_a = aangeboden hoeveelheid P = marktprijs a, b, c, d zijn constanten Evenwicht indien $Q_v = Q_a$ NB De randvoorwaarden voor de parameters van het model, $a \neq c$ en $\frac{b}{a} > -\frac{d}{c}$, behoren niet tot de eindterm.
3.2	Hoe op een markt van volledige mededinging / volkomen concurrentie de prijs tot stand komt via het marktmechanisme.
3.3	Hoe op een markt van volledige mededinging / volkomen concurrentie veranderingen in de collectieve vraag en/of het collectieve aanbod resulteren in een nieuw marktevenwicht.

D4 Markt vormen	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
4.1	Begrippen voor de beschrijving van markt vormen (marktkenmerken): <ul style="list-style-type: none"> • aantal vragers • aantal aanbieders • homogeen of heterogeen goed • toetredingsbarrières • transparantie • marktaandeel, marktmacht
4.2	Het aan de hand van marktkenmerken indelen van markt vormen: <ul style="list-style-type: none"> • volledige mededinging / volkomen concurrentie • en vormen van onvolledige mededinging / onvolkomen concurrentie: <ul style="list-style-type: none"> ○ monopolistische concurrentie ○ oligopolie, duopolie ○ monopolie
4.3	Of de producent hoeveelhedaanpasser / prijsnemer is of (beperkt) prijszetter.

D5 Kostenstructuur en opbrengsten	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
5.1	Begrippen voor de beschrijving van kostenstructuur en opbrengsten van ondernemingen: <ul style="list-style-type: none"> • afzet (q en Q) • omzet / totale opbrengsten (TO) • verkoopprijs (P) / gemiddelde opbrengst (GO) • marginale opbrengst (MO) • (gemiddelde) constante kosten (GCK/CK), • (gemiddelde) variabele kosten (GVK/VK), • (gemiddelde) totale kosten (GTK/TK), • marginale kosten (MK) • proportioneel, progressief en degressief
5.2	Het verloop van de marginale kosten in geval van proportioneel, progressief of degressief variabele kosten.

D6 Consumentengedrag	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
6.1	Begrippen voor beschrijven consumentengedrag: <ul style="list-style-type: none"> • betalingsbereidheid • prijselasticiteit van de vraag • inkomenselasticiteit van de vraag • complementaire goederen en substitutiegoederen
6.2	Met behulp van de begrippen substitueerbaarheid en complementariteit hoe een prijsverandering van het ene product kan leiden tot een vraagverandering van het andere product. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
6.3	Verbanden tussen de mate waarin de prijs verandert, de mate van de daaruit volgende vraagverandering en de prijselasticiteit van de vraag (segmentelasticiteit).
6.4	Verbanden tussen de mate waarin het inkomen verandert, de mate van de daaruit volgende vraagverandering en de inkomenselasticiteit van de vraag (alleen verbaal, <i>niet</i> rekenkundig en <i>niet</i> grafisch).
6.5	Het onderscheid tussen normale en inferieure goederen en tussen noodzakelijke/primaire en luxegoederen en de daarbij behorende inkomenselasticiteit. (alleen verbaal, <i>niet</i> rekenkundig en <i>niet</i> grafisch)
6.6	Hoe veranderingen in betalingsbereidheid en/of de marktprijs leiden tot veranderingen in het consumentensurplus. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)

D7 Producentengedrag	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
7.1	Begrippen voor beschrijven producentengedrag: <ul style="list-style-type: none"> • resultaat (winst, verlies) • kostendekkend
7.2	Hoe het gedrag van producenten vanuit verschillende doelstellingen wordt beïnvloed: (maximale) winst, (maximale) opbrengst, marktaandeel, kostendekking/break-even en continuïteit.
7.3	In een grafiek of tabel met de totale kosten en totale opbrengsten van een producent welke prijs en afzet de producent zal kiezen gegeven zijn doelstelling (integrale benadering; volledige mededinging / volkomen concurrentie en monopolie). (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
7.4	In een grafiek of tabel met de marginale en gemiddelde kosten en marginale en gemiddelde opbrengsten van een producent welke prijs en afzet de producent zal kiezen gegeven zijn doelstelling (marginale benadering; volledige mededinging / volkomen concurrentie en monopolie). (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
7.5	Hoe een monopolist prijsdiscriminatie kan inzetten om zijn doelstelling te bereiken. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
7.6	Hoe een monopolist via prijsdiscriminatie een deel van het consumentensurplus kan afromen. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
7.7	Hoe een producent op een markt met monopolistische concurrentie productdifferentiatie kan inzetten om zijn doelstelling te bereiken (alleen verbaal, <i>niet</i> rekenkundig en <i>niet</i> grafisch).
7.8	Hoe een producent in een duopolie zal handelen gegeven zijn doelstelling (mede in relatie tot simultane en sequentiële spelen in subdomein F1). (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
7.9	Waarom een producent wel of niet toetreedt tot een nieuwe markt op basis van de overwegingen break-even-afzet of (maximale) winst.
7.10	Hoe veranderingen in de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden en/of de marktprijs leiden tot veranderingen in het producentensurplus. (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)

D8 Marktfalen, overheidsingrijpen en welvaart	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
8.1	Begrippen voor de beschrijving van marktfalen, overheidsingrijpen en welvaart: <ul style="list-style-type: none">• positieve en negatieve externe effecten• onvolledige mededinging / onvolkomen concurrentie en marktmacht.
8.2	Situaties van marktfalen: <ul style="list-style-type: none">• wanneer positieve of negatieve externe effecten optreden• wanneer bij de productie en/of consumptie van goederen en diensten geen of onvoldoende rekening wordt gehouden met de welvaart van toekomstige generaties• wanneer producten niet, onvoldoende of teveel worden geproduceerd dan maatschappelijke gewenst is• wanneer de marktprijs hoger of lager dan maatschappelijk gewenst is• wanneer misbruik van marktmacht optreedt.
8.3	Waarom de overheid de productie van bepaalde goederen zelf organiseert (collectieve en quasi collectieve goederen) dan wel geheel of onder voorwaarden aan de markt overlaat.
8.4	Welke instrumenten de overheid toepast om het marktevenwicht te beïnvloeden: <ul style="list-style-type: none">• minimumprijs en maximumprijs• kostprijsverhogende belastingen• kostprijsverlagende subsidies• productiequota (alleen verbaal en grafisch, <i>niet</i> rekenkundig)
8.5	Hoe de overheid toezicht houdt op de markt en het marktevenwicht (Autoriteit Consument en Markt, Autoriteit Financiële Markten, kartelverboden).
8.6	De (verandering van de) som van het producentensurplus en consumentensurplus als een beperkte indicatie van (verandering in) welvaart.

D9 Arbeidsmarkt	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
9.1	Begrippen voor de beschrijving van de arbeidsmarkt: <ul style="list-style-type: none">• vraag naar arbeid• aanbod van arbeid• werkloosheid• prijs van arbeid (uurloon)• vaste contracten en flexibele contracten
9.2	Hoe veranderingen in het aanbod van of de vraag naar arbeid leiden tot veranderingen op de arbeidsmarkt.
9.3	De invloed van arbeidsmarktinstuties (vakbonden, werkgeversorganisaties, minimumloon, cao's) op het resultaat op de arbeidsmarkt: gevraagde en aangeboden hoeveelheid, werkloosheid en de prijs van arbeid.
9.4	Hoe contractvormen van invloed zijn op relatie tussen werkgever en werknemer en hoe dit een positieve / negatieve invloed kan hebben op de welvaart van de betrokkenen.

3.5 Domein E: Concept ruilen over de tijd

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen, ondernemingen en overheid analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

E1 Gezinnen ruilen over de tijd	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
1.1	De samenhang tussen inkomsten / uitgaven (per periode) en vermogen / schulden (op een bepaald moment) bij gezinshuishoudingen.
1.2	De keuzes die gezinnen maken voor sparen en lenen gedurende de verschillende levensfasen waarin zij zich bevinden mede gegeven hun tijdvoorkeur en hoe deze keuzes doorwerken op vermogen /schulden van gezinshuishoudingen.
1.3	Hoe rente, inflatie, de conjuncturele situatie en consumentenvertrouwen doorwerken op de keuzes voor sparen en lenen.
1.4	Dat sparen beslag legt op consumptie in de toekomst en lenen beslag legt op consumptie nu.
1.5	Dat sparen beslag legt op productie in de toekomst en lenen beslag legt op productie nu.

E2 De overheid ruilt over de tijd	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
2.1	De betekenis en oorzaken van (veranderingen in) de overheidsschuld.
2.2	Dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing.
2.3	Inkomsten en uitgaven van de overheid als grootheden over een periode en de overheidsschuld als grootheid op een bepaald moment en het verband tussen deze grootheden.
2.4	Overheidsuitgaven in termen van overheidssubsidies, overheidsconsumptie, overdrachtsuitgaven en overheidsinvesteringen en de betekenis voor de economische ontwikkeling.
2.5	Overheidsontvangsten in termen van directe en indirecte belastingen, sociale premies en niet-belastingontvangsten (zoals dividend uit staatsdeelnemingen) en de betekenis voor de economische ontwikkeling.

E3 Pensioenen	
3.1	Pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel of het kapitaaldekkingsstelsel en dilemma's die er bij de keuze tussen deze twee financieringswijzen zijn.

3.6 Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen

De kandidaat kan in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer surplus oplevert voor (markt)partijen dan te vertrouwen op het nastreven van eigenbelang. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor individuele keuzes.

F1 Speltheorie	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
1.1	De basiselementen van een simultaan spel weergegeven in een opbrengstenmatrix: spelers, acties, doelstellingen en opbrengsten, waarbij de contexten beperkt blijven tot situaties met twee spelers die simultaan kiezen en waarbij spelers beschikken over complete informatie.
1.2	Hoe in een simultaan spel een gevangenendilemma kan optreden als beide spelers een dominante strategie hebben.
1.3	Het onderscheid tussen een simultaan spel met en zonder dominante strategieën voor beide spelers.
1.4	De keuzes en uitkomst bepalen in een simultaan spel dat één keer gespeeld wordt indien er sprake is van een gevangenendilemma.
1.5	Het onderscheid tussen simultane spelen met één of meerdere evenwichten.
1.6	De invloed bepalen van het één keer herhalen van een simultaan spel op de keuzes en mogelijke uitkomst, indien er sprake is van een gevangenendilemma.
1.7	De basiselementen van het ultimatum spel weergegeven in een spelboom: spelers, acties, doelstellingen en opbrengsten, waarbij de contexten beperkt blijven tot situaties met twee spelers die eenmalig en sequentieel kiezen, en waarbij spelers beschikken over complete informatie.
1.8	De keuzes en uitkomst bepalen in een ultimatum spel.

F2 Samenwerken en onderhandelen	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
2.1	Dat meerdere evenwichten kunnen bestaan waarbij verschillende spelers een voorkeur hebben voor verschillende evenwichten.
2.2	Dat meeliftersgedrag zorgt voor niet-optimale uitkomsten van een spel indien er sprake is van een dominante strategie van niet-bijdragen.
2.3	Dat zelfbinding als alternatief voor de eigen dominante strategie kan leiden tot samenwerken van meerdere partijen en daardoor de keuze van één of beide spelers beïnvloedt en daarmee de uitkomst van een spel.
2.4	Dat de geloofwaardigheid van dreiging of vertrouwen de keuze van één of beide partijen beïnvloedt en daarmee de uitkomst van een spel.
2.5	Dat sociale normen van invloed kunnen zijn op de opbrengsten en daardoor de keuze van één of beide spelers beïnvloedt en daarmee de uitkomst van een spel.

F3 Marktfalen	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
3.1	Dat situaties met positieve en negatieve externe effecten kunnen resulteren in een gevangenendilemma, waarbij het collectieve belang wordt geschaad doordat spelers het individuele belang vooropstellen.
3.2	Dat veranderingen in opbrengsten de keuze van één of beide spelers kan beïnvloeden en daarmee de uitkomst van een spel.
3.3	Dat instrumenten zoals collectieve dwang, contracten, sociale normen, boetes, collectieve uitkomsten als individuele doelstelling, de keuze van één of beide spelers kan beïnvloeden en daarmee de uitkomst van een spel.
3.4	Het effect van verzonken kosten op de uitkomst van een spel, waarbij zowel sprake kan zijn van een positief effect (vertrouwen dat partijen afspraken nakomen) als van een negatief effect (kosten die al gemaakt zijn en niet kunnen worden teruggedraaid vanwege het specifieke karakter van de investering).

3.7 Domein G: Concept risico en informatie

De kandidaat kan in contexten analyseren dat gezinnen en ondernemingen bij het maken van keuzes informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

G1 Risico en verzekeren	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
1.1	Het verschil tussen risico als een inschatting van mogelijke gebeurtenissen (kans) en risico als verwacht schadebedrag (in euro's).
1.2	Hoe de beslissing van een partij om zich wel of niet te verzekeren afhangt van <ul style="list-style-type: none"> • de mate van risico-aversie; • de afweging tussen (financiële) kosten & (financiële) opbrengsten van een verzekering; • de eigen beschikbare financiële middelen om eventuele risico's af te dekken.
1.3	Solidariteit bij verzekeren en op welke wijze er sprake is van solidariteit die risico's kan verkleinen.
1.4	Een afweging kunnen maken tussen al dan niet afsluiten van een verzekering in de relatie tot de hoogte van een eigen risico (in euro's) en/of premiekorting.

G2 Asymmetrische informatie:	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
2.1	Dat asymmetrische informatie leidt tot averechtse selectie en moral hazard.
2.2	Averechtse selectie en middelen om dit te beperken: verplichte solidariteit, het verplicht voorschrijven van een verzekering, het instellen van een collectieve verzekering.
2.3	Moral hazard en middelen om dit te beperken: eigen risico, bonusmalussysteem, premiedifferentiatie.

G3 Risico en rente	
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
3.1	Dat rente zowel een vergoeding is op het uitstellen van consumptie (domein E) als voor het lopen van inflatierisico (domein I) en risico van wanbetaling.
3.2	Onderpand en waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen.

3.8 Domein H: Concept welvaart en groei

De kandidaat kan in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

H1	Macro economische kringloop, nationaal inkomen en welvaart
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
1.1	Hoe het bruto binnenlands product (bbp) wordt berekend: <ul style="list-style-type: none"> • vanuit productie. Toegevoegde waarde = omzet minus kosten van ingekochte grond- en hulpstoffen en leveringen door derden • vanuit bestedingen = som van consumptie, investeringen, overheidsbestedingen en export minus import • vanuit inkomen = arbeidsinkomen (loonsom werknemers + toegerekende lonen zelfstandigen) + kapitaalinkomen (rente, dividend, pacht, huur en winst).
1.2	De economische kringloop met behulp van: <ul style="list-style-type: none"> • de geldstromen tussen de sectoren gezinnen, bedrijven, overheid, banken en buitenland • de saldi: particulier spaarsaldo, overheidssaldo, saldo van de betalingsbalans.
1.3	Dat de omvang en groei van het bbp een beperkte welvaartsmaatstaf is op grond van de volgende gegevens: <ul style="list-style-type: none"> • het onderscheid tussen nominaal en reëel bbp • het bbp per hoofd van de bevolking ten opzichte van het totaal bbp • het bestaan van de informele sector • negatieve en positieve externe effecten
1.4	Transacties met het buitenland die geboekt worden op de lopende rekening van de betalingsbalans (saldo lopende rekening, betalingsbalans). ⁴
1.5	De alternatieve welvaartsmaatstaven: <ul style="list-style-type: none"> • Human Development Index • groen bbp (per hoofd): groen bbp = bbp minus geschatte (monetaire) waarde van schade aan milieu plus geschatte (monetaire) waarde van verbetering aan milieu • World Happiness Index
1.6	Dat de (verandering van de) som van het totale producentensurplus en het totale consumentensurplus een beperkte indicatie van (verandering in) welvaart is.

⁴ NB wisselkoersen behoren niet tot deze eindterm.

H2	Economische groei
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
2.1	Hoe structurele groei, de ontwikkeling van de aanbodzijde van de economie, wordt bepaald door de verandering van de hoeveelheid en kwaliteit van de productiefactoren, waarbij: <ul style="list-style-type: none"> • productiefactoren: arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap • toename van de arbeidsproductiviteit: onderwijs, learning by doing en samenwerking • innovatie: productinnovatie en procesinnovatie, research en development, octrooien en patenten.
2.2	Hoe de relatie tussen internationale betrekkingen en economische groei is ten aanzien van: <ul style="list-style-type: none"> • handelsstromen • kennisstromen • investeringsstromen; zoals door multinationals
2.3	Hoe de relatie tussen de internationale concurrentiepositie en economische groei is.
2.4	De rol en invloed van de overheid op het gebied van onderwijs, infrastructuur en wetgeving ten aanzien van de structurele groei.
2.5	Motieven voor overheidsbeleid inzake internationale handel en samenwerkingsvormen in relatie tot welvaart en economische groei: het infant industry-argument, voorkomen van dumping en bescherming strategische sectoren.
2.6	Dat internationale vrijhandel wordt beïnvloed door protectiemaatregelen zoals importtarieven, importquota en importvoorschriften.

H3	Ongelijkheid en herverdeling
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
3.1	Het bestaan van verschillende stelsels voor de inkomstenbelasting en de wijze waarop deze stelsels invloed hebben op de mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren).
3.2	Gevolgen van verschillende soorten belastingstelsels, zoals progressief, proportioneel en degressief, voor de netto inkomens met gebruikmaking van de parameters gemiddeld belastingtarief, marginaal belastingtarief, aftrekposten (vóór belastingheffing) en heffingskortingen (ná belastingheffing).
3.3	De Lorenzcurve als weergave van de primaire of secundaire inkomensverdeling.
3.4	Hoe de overheid inkomen kan herverdelen tussen inkomensgroepen en welke invloed dit heeft op de inkomensverdeling (de vorm van de Lorenzcurve): <ul style="list-style-type: none"> • via belastingen, aftrekposten en heffingskortingen (belastingstelsel) • via sociale uitkeringen, toeslagen, subsidies en persoonsgebonden overdrachten (sociale zekerheidsstelsel).
3.5	De relatie tussen inkomensongelijkheid en economische ontwikkeling.

H4	Arbeidsmarkt en werkloosheid
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
4.1	Begrippen voor de beschrijving van de arbeidsmarkt <ul style="list-style-type: none">• arbeidsaanbod (= beroepsbevolking)• arbeidsvraag (werkgelegenheid + openstaande vacatures)• werkloosheid• loonontwikkeling• vaste contracten en flexibele contracten
4.2	Verklaringen van werkloosheid: <ul style="list-style-type: none">• fricties op de arbeidsmarkt• mismatch tussen arbeidsvraag en arbeidsaanbod ten aanzien van opleiding / kwaliteiten / regio• te weinig vraag naar producten: binnenlandse vraag, exportvraag• te hoge loonkosten: CAO, minimumloon• hoogte en voorwaarden sociale uitkeringen m.b.t. werkloosheid• vrijhandel, nieuwe technologie en outsourcing

3.9

Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden

De kandidaat kan in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Conjunctuurschommelingen laten zich niet gemakkelijk beïnvloeden mede door toedoen van rigiditeiten.

I1	Conjunctuur en conjuncturele verschijnselen
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
1.1	Economische ontwikkeling op korte termijn relateren aan de volgende conjunctuurindicatoren (niveau en veranderingen): <ul style="list-style-type: none"> • economische indicatoren: bbp, export, investeringen en consumptie • vertrouwensindicatoren: consumentenvertrouwen en producentenvertrouwen • arbeidsmarktindicatoren: werkloosheid en werkgelegenheid
1.2	Conjuncturele situaties onderscheiden en deze relateren aan de genoemde conjunctuurindicatoren: <ul style="list-style-type: none"> • hoogconjunctuur: een situatie van overbesteding (lage werkloosheid en toenemende inflatie) • laagconjunctuur: een situatie van onderbesteding (hoge werkloosheid en afnemende inflatie) • recessie: een situatie waarin minimaal een half jaar sprake is van negatieve groei; • depressie: een situatie waarin sprake is van deflatie en recessie
1.3	De gevolgen van conjuncturele ontwikkelingen op inflatie / deflatie, werkloosheid, werkgelegenheid en inkomensontwikkelingen.

I2	Overheid, centrale bank en conjunctuur
De kandidaat kan in contexten herkennen, begrijpen en toepassen:	
2.1	De invloed van conjuncturele veranderingen op de overheidsbegroting <ul style="list-style-type: none"> • via automatische stabilisatoren: (progressief) belastingstelsel en sociale uitkeringen met betrekking tot werkloosheid.
2.2	Hoe de overheid op de korte termijn de economie kan stimuleren en afremmen <ul style="list-style-type: none"> • via anticyclisch begrotingsbeleid: bij laagconjunctuur stimulerend beleid (hogere uitgaven en/of lagere belastingen) en bij hoogconjunctuur afremmend begrotingsbeleid (lagere uitgaven en/of hogere belastingen).
2.3	Op welke manier begrotingsbeleid de inflatie / deflatie, werkloosheid, werkgelegenheid en inkomensontwikkelingen beïnvloedt.
2.4	Op welke manier een centrale bank het rente-instrument kan inzetten om de inflatie / deflatie te beïnvloeden.

4 Het centraal examen

Zittingen centraal examen

De zittingsduur is per 2012 veranderd ten opzichte van het oude programma economie havo en bedraagt 3 uur.

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor de examens economie zijn de volgende regels aan de algemene regels toegevoegd:

- Voor rekenfouten worden geen punten afgetrokken. Wanneer echter de kandidaat bij een berekening kennelijk verzuimd heeft door schatting controle op het antwoord uit te oefenen, wordt voor deze fouten één punt afgetrokken tot een maximum van drie punten voor het hele examen.
- Indien aan een gevraagde berekening geen eis is toegevoegd ten aanzien van de nauwkeurigheid van de afronding, dan elke juiste manier van afronding goed rekenen.

Toegestane hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl.

Bijlage 1 Examenprogramma economie havo

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Concept Schaarste
Domein C	Concept Ruil
Domein D	Concept Markt
Domein E	Concept Ruilen over de tijd
Domein F	Concept Samenwerken en onderhandelen
Domein G	Concept Risico en informatie
Domein H	Concept Welvaart en groei
Domein I	Concept Goede tijden, slechte tijden
Domein J	Onderzoek en experiment
Domein K	Keuzeonderwerpen

Het centraal examen:

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen D, E, F, G, H, I, in combinatie met domein A.

Het schoolexamen:

Het schoolexamen heeft betrekking op domein B, C, J en K, in combinatie met domein A en:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Beschrijving van de domeinen:

Domein A Vaardigheden

De kandidaat kan economische *concepten* herkennen en toepassen in uiteenlopende *contexten*.

Domein B Concept schaarste

De kandidaat kan in contexten analyseren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

Domein C Concept ruil

De kandidaat kan in contexten analyseren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en een optimale benutting van comparatieve voordelen. Voorts kan de kandidaat analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.

Domein D Concept markt

De kandidaat kan in contexten analyseren dat keuzes en ruil die plaatsvinden worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt is afhankelijk van de marktstructuur (markt vormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

Domein E Concept ruilen over de tijd

De kandidaat kan, binnen de contexten van gezinshuishoudingen, bedrijfshuishoudingen en overheidshuishoudingen, analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt, maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

Domein F Concept samenwerken en onderhandelen

De kandidaat kan in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer oplevert voor (markt)partijen dan vertrouwen op individuele acties. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor keuzes.

Domein G Concept risico en informatie

De kandidaat kan in contexten analyseren dat gezinnen en bedrijven bij het maken van keuzes informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

Domein H Concept welvaart en groei

De kandidaat kan in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

Domein I Concept goede tijden, slechte tijden

De kandidaat kan in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Markten laten zich niet gemakkelijk reguleren mede door toedoen van rigiditeiten.

Domein J Onderzoek en experiment

De kandidaat kan door het deelnemen aan experimenten een conclusie trekken die getuigt van een 'economische kijk' op maatschappelijke verschijnselen en van strategisch inzicht. De kandidaat kan analyseren welke grenzen aan de verklaringskracht van theoretische concepten gesteld kunnen worden.

Domein K Keuzeonderwerpen

De kandidaat kan een economisch concept in verschillende contexten vergelijkenderwijs analyseren.

De kandidaat kiest ten minste twee keuzeonderwerpen om deze analyse uit te voeren.

Bijlage 2 Contexten – concepten

In deze bijlage wordt de contexten, met name de verplichte contexten, toegelicht. In bijlage 3 wordt toegelicht hoe de beheersingsniveaus van concepten/begrippen zijn geoperationaliseerd.

1 Kennistransfer naar nieuwe contexten

Leerlingen moeten laten zien dat zij in staat zijn één of meerdere concepten te hanteren om een context te beschrijven en te analyseren. Kennis over de contexten mag van de leerlingen niet verwacht worden. De te toetsen kennis bestaat derhalve uit de conceptuele begrippen en verbanden uit en tussen de zes domeinen (D tot en met I) in combinatie met de vaardigheden uit domein A.

Centrale examenopgaven dienen aan te sturen op transfer van conceptuele kennis naar andere contexten dan die de kandidaat reeds is tegengekomen tijdens het curriculum. De kandidaat moet daarbij aantonen te kunnen redeneren binnen een vast kader. Een voorbeeld van een poging van de examenmakers om kennistransfer te activeren is opgave 3 van het examen 2009 tijdvak 1 (*transacties en taxi's*). Hier is het concept risico en informatie aan de orde in een andere context (de consumentenvervoersmarkt) dan waarin leerlingen dit meestal aantreffen (verzekeren). Dergelijke opgaven voorzien de kandidaat (of de docent die de kandidaat op het examen voorbereidt) van de nodige aanvullende informatie over de context. Dat levert een centraal examen met 'casus-achtige' opgaven op waarbij een beroep wordt gedaan op het verwerken van meerdere soorten bronnen.

2 Contexten en verplichte contexten

Een context is een voor een kandidaat herkenbare situatie of gebeurtenis waarin economische concepten een rol spelen. Een herkenbare situatie of gebeurtenis is meer dan de "leefwereld van de kandidaat". Als bijvoorbeeld de flexibilisering van de Nederlandse arbeidsmarkt een onderwerp van discussie is en de kandidaat wordt daarmee geconfronteerd, behoort dit waarschijnlijk niet tot zijn leefwereld maar is het voor hem wel een herkenbare situatie.

Teulings II stelt dat bepaalde contexten zoals de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid dermate essentieel zijn voor een goed begrip van economie dat ze in een examenprogramma niet mogen ontbreken. Teulings II heeft deze contexten dan ook verplicht gesteld. Deze verplichting is in de syllabus niet vertaald in een verplichte opname van deze contexten in het centraal examen, behalve voor de verplichte context arbeidsmarkt. Het idee van een verplichte context moet als volgt gezien worden:

- *'een verplichte context moet in het curriculum in ieder geval aan de orde komen'*.

De verplichte contexten kunnen met meer dan één van de zes concepten, die het centraal examen toetst, geanalyseerd worden. Onderstaand is een tabel afgedrukt die de verplichte contexten met een mogelijke uitwerking opsomt. Deze uitwerkingen moeten gezien worden als voorbeeld. Zo is bij de verplichte context "Europese integratie" het concept samenwerken en onderhandelen als voorbeeld genomen en is de bijbehorende uitwerking in het kader van dit concept geplaatst. Samenwerken en onderhandelen komt bij deze context prominent naar voren, maar andere concepten kunnen – in plaats daarvan of in combinatie – evengoed aan de orde komen. Institutionele kenmerken kunnen eveneens aan de orde komen voor zover deze noodzakelijk zijn voor de verheldering van een verplichte context. Van de kandidaten wordt geen expliciete kennis verwacht van institutionele kenmerken binnen het kader van de verplichte context.

Onderstaand volgt voor elke verplichte context een voorbeeldmatige uitwerking, gekoppeld aan een of meer concepten uit de domeinen D tot en met I (hoofdstuk 3.2)

Verplichte context	Voorbeelduitwerking
arbeidsmarkt	De kandidaat kan in specifieke situaties op de arbeidsmarkt analyseren dat keuzes en ruil plaatsvinden en analyseren dat loonvorming het coördinatiemechanisme is dat vraag naar arbeid en aanbod van arbeid op elkaar zou moeten afstemmen. Een verschil tussen de omvang van de beroepsbevolking ('aanbod') en de omvang van de werkgelegenheid ('vraag') leidt tot werkloosheid. In de realiteit voldoet de arbeidsmarkt niet aan de kenmerken van volledige mededinging en is er sprake van beperkte of ongelijke toetreding, prijsregulering (minimumloon, CAO) en heterogeniteit van de productiefactor arbeid (opleiding, ervaring, regionale verschillen).
onderwijs en menselijk kapitaal	De kandidaat kan de intertemporele ruil analyseren die jongeren maken wanneer zij studieschulden aangaan voor het kunnen volgen van een hogere opleiding. De verdien capaciteit van het menselijk kapitaal, dat opgebouwd wordt door het volgen van onderwijs, stelt de jongeren in staat in een latere fase van het leven de schulden af te lossen. Ook overheidsuitgaven voor het onderwijs, zoals studiebeurzen en bekostiging van het onderwijs, kunnen gezien worden als 'investeringen' in menselijk kapitaal.
pensioenen	De kandidaat kan de intertemporele ruil analyseren die werkenden maken wanneer zij in de levensfase van actieve inzet op de arbeidsmarkt een deel van het inkomen via premiebetaling (collectief of vrijwillig) afdragen aan pensioenfondsen. Via het omslagstelsel of via het kapitaaldekkingsstelsel gebruiken pensioenfondsen deze premie-inkomsten voor het betalen van pensioeninkomen aan de oudere generatie na beëindiging van de actieve inzet op de arbeidsmarkt. Ook kan de kandidaat de rol van de overheid analyseren die via een collectieve regeling (AOW in Nederland) zorg draagt voor een 'basispensioen' voor alle burgers. Via het omslagstelsel is er sprake van verplichte solidariteit tussen generaties, welke onder druk kan komen te staan als er sprake is van vergrijzing.
huis en hypotheek	De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen de keuzes tussen sparen en lenen in de verschillende levensfasen analyseren en dit specifiek toepassen op de hypothecaire financiering van de eigen woning. Daarbij betreft de kandidaat ook de invloed van inflatie op inkomen en vermogen en het verband tussen eigen woningbezit, rentelasten (bruto en netto) en het huidige stelsel van inkomstenbelasting in Nederland.

prijzenoorlog	De kandidaat kan op markten voor goederen en diensten het gevangenendilemma analyseren in een situatie waar producenten door middel van omvangrijke en aanhoudende prijsverlagingen proberen marktaandeel te winnen ten koste van hun concurrenten. Het belang van zelfbinding speelt een grote rol bij het voeren van een dergelijke prijzenoorlog.
CAO	De kandidaat kan analyseren welke rol collectieve dwang en zelfbinding spelen bij het collectieve overleg over arbeidsvoorwaarden tussen (vertegenwoordigers van) werkgevers en werknemers. De collectiviteit en het mogelijk algemeen verbindend verklaren van CAO's kan leiden tot meeliftgedrag bij werknemers en werkgevers.
Europese integratie	De kandidaat kan met betrekking tot de gemeenschappelijke Europese markt (EU) analyseren dat het gevangenendilemma een rol speelt in transacties tussen lidstaten van de EU. Verdere uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten zal een steeds grotere druk leggen op de effectiviteit van de Europese besluitvorming. Samenwerking op basis van vertrouwen tussen lidstaten kan negatieve externe effecten verkleinen of voorkomen en is daarmee essentieel om mogelijke welvaartsverliezen te beperken.
maatschappelijk verantwoord ondernemen	De kandidaat kan analyseren dat maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) kan bijdragen aan het verminderen van sommige negatieve externe effecten, door de duurzaamheid van produceren prioriteit te geven boven de winstgevendheid op korte termijn. Duurzaam produceren betekent productie nu combineren met behoud van productiemogelijkheden in de toekomst.
sociale zekerheid	De kandidaat kan op het gebied van de sociale zekerheid in Nederland analyseren in welke situaties sprake is van risicosolidariteit en dat de overheid motieven heeft om voor sommige risico's deze solidariteit collectief af te dwingen. De sociale zekerheid in Nederland is een mix van collectieve risicolast en individuele verantwoordelijkheden. Fundamentele maatschappelijke risico's als arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ziekte(kosten) behoren steeds vaker tot het domein van particuliere verzekeraars. Effecten van asymmetrische informatie, zoals averechtse selectie en <i>moral hazard</i> , spelen een rol bij collectieve verzekeringen. In toenemende mate wordt getracht de verzekerden aan te spreken op eigen verantwoordelijkheid: prikkelen in plaats van verzekeren.

faillissement en aansprakelijkheid⁵	De kandidaat kan analyseren hoe de te kiezen bedrijfsvorm invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico en welke gevolgen deze keuze heeft voor aansprakelijkheid van de eigenaren en/of vermogensverschaffers. Ondernemingen die georganiseerd worden als rechtspersoon, zoals een BV, kennen doorgaans een betere bescherming bij faillissement dan persoonlijke ondernemingsvormen. De beperkte aansprakelijkheid van vermogensverschaffers maakt het voor een BV makkelijker eigen vermogen (aandeelhouders) aan te trekken. Anderzijds kan een mogelijke scheiding tussen eigendom en bedrijfsleiding tot conflicten leiden op gebied van besluitvorming. Belangen van aandeelhouders en bedrijfsleiding kunnen verschillen.
ECB en stabiliteitspact	De kandidaat kan analyseren dat het rentebeleid van de Europese Centrale Bank (ECB) voor de landen die deelnemen aan de EMU een dempende invloed kan hebben op de conjuncturele schommelingen. Het stabiliteitspact dat alle EMU-landen voorschrijft het overheidstekort c.q. de staatsschuld te beperken onder de grens van 3% cq. 60% van het bruto binnenlands product (bbp) , moet bijdragen aan een beleid van inflatiebeperking. Dit pact zou ook kunnen bijdragen aan het beperken van conjuncturele schommelingen, door meer convergentie tussen de EMU-landen te realiseren. Verder kent de kandidaat de onafhankelijke positie van de ECB ten opzichte van de nationale overheden van de lidstaten van de Economische en Monetaire Unie. Primaire doelstelling van de ECB is het

De contexten worden geanalyseerd (het opsplitsen van een groter geheel in de onderdelen waaruit het is samengesteld) met de acht door Teulings gegeven concepten. De leerling/leraar weegt af welke van de concepten in de betreffende, specifieke context meespelen, waarom ze in dit geval meespelen en op wat voor manier ze hier meespelen.

Om de onderscheiden acht concepten te kunnen hanteren binnen een bepaalde context, heeft Teulings II aangegeven welke begrippen nodig zijn om de concepten te kunnen hanteren.

Voor alle begrippen geldt dat leerlingen deze moeten kunnen **beschrijven**. Naast dit beheersingsniveau onderscheidt Teulings II drie andere 'beheersingsniveaus': **analyseren, grafisch bewerken, en rekenkundig bewerken**. De laatste twee zijn echter voorbeelden van (vak)vaardigheden. Ze vormen in deze syllabus een onderdeel van een nadere uitwerking van domein A Vaardigheden (zie hoofdstuk 2).

Wat in Teulings II als 'analyseren' wordt aangemerkt is in de syllabus verder geoperationaliseerd. Deze operationalisering is afgeleid van de (gereviseerde) taxonomie van Bloom (Mayer, 2002; Anderson, 2002, 2005; Krathwohl, 2002).

Drie beheersingsniveaus zijn ontleend aan Bloom: memoriseren, begrijpen en toepassen.

⁵ De verplichte context faillissement en aansprakelijkheid zal niet in het CE aan de orde komen omdat na groot onderhoud aan de syllabus het aansprakelijkheidselement met betrekking tot rechtspersonen niet langer in de eindtermen is vermeld. Deze verplichte context kan – naar inzicht van de docent / vaksectie – invulling worden gegeven in de leerstof voor het SE.

Memoriseren is belangrijk in het leerproces. Het is noodzakelijk voor het ophalen van voorkennis uit het geheugen. Dit herkennen en/of herinneren is nodig voor het leren van nieuwe kennis. Nieuwe kennis moet verbonden worden met reeds aanwezige kennis. Ook wanneer het gaat om het analyseren van een context, is het ophalen van kennis een cruciale factor.

Begrijpen geeft aan dat de kandidaat inzicht heeft verworven in economische verbanden. De begrippen hebben betekenis voor de kandidaat. Dit wordt zichtbaar als de kandidaat begrippen kan verhelderen, met voorbeelden kan toelichten, classificeren, enzovoort. Om te kunnen begrijpen is onthouden, herkennen en herinneren nodig. Begrijpen omvat per definitie het niveau memoriseren.

Toepassen is het actief gebruiken van kennis door deze toe te passen in voorkomende situaties. Het beheersingsniveau toepassen omvat de vorige niveaus. Er zijn twee soorten van toepassen die goed onderscheiden moeten worden. De eerste is het toepassen van een **algoritme**, de tweede is het toepassen van een **heuristiek**.

- Een algoritme is het doorlopen van een vaststaand oplossingspad met een resultaat dat gegarandeerd is als het oplossingspad goed doorlopen wordt. Te denken valt aan het bepalen van de saldi (eindterm H1.2) in de macro-economische kringloop. Daartoe moet de vergelijking $(S-I) + (B-O) = (E-M)$ worden ingevuld, en er is slechts één antwoord mogelijk.
- Een heuristiek geeft nooit een gegarandeerd resultaat, maar is meer een zoekstrategie. Een heuristiek is een door de oplosser van het probleem zelf te bepalen oplossingspad. Te denken valt aan het opstellen van een beleidsmaatregel voor het borgen van structurele ontwikkeling.

In het centraal examen worden in principe alleen algoritmes gevraagd⁶. In de zogenaamde schrijfopdracht is het wel mogelijk dat de kandidaat een keuze maakt, bijvoorbeeld dat hij of zij met ondersteuning van economische argumenten deze of gene beleidsmaatregel aanbeveelt. Elke van de gegeven opties waaruit gekozen kan worden, is daarbij dan toegestaan. Maar het aantal opties is eindig en de toegestane argumentatie bij elke optie blijft binnen welomschreven – dat wil zeggen, door het correctiemodel toegestane – marges. Er is in zo'n geval eerder sprake van meerdere algoritmes dan van een echte heuristiek.

⁶ Dit is een belangrijk verschil tussen het centraal examen en het schoolexamen. In het schoolexamen heeft een examiner een grotere vrijheid om te komen tot vormen van procestoetsing, waarbij heuristieken een onderdeel kunnen vormen.

Bijlage 3 Beheersingsniveaus en handelingswerkwoorden, ontleend aan de gereviseerde taxonomie van Bloom

Een taxonomie is een classificatie van leerdoelen, waarvan de cognitieve leerdoelen een onderdeel vormen. Bij de verschillende (in moeilijkheid opklimmende) niveaus worden vaak handelingswerkwoorden gesuggereerd die voor docenten het beheersingsniveaus aangeven waarop de leerling getraind moet worden. Het is dus een hulpmiddel bij het didactiseren van de leerstof en het formuleren van eindtermen en toetsvragen. Handelingswerkwoorden zijn echter niet noodzakelijk gelijk aan de werkwoorden die in de opgaven in het CE worden gebruikt bij het formuleren van een vraag. De keuze van de formulering van een vraag hangt af van de context waarin deze gesteld wordt. 'Vraagwoorden' in centrale examens hebben een directe aansturingsfunctie: *wat is de opdracht?*

Het is voor de examenkandidaat van belang precies te weten wat getoetst wordt met het stellen van een bepaalde vraag. Uit de gebruikte vraagformulering moet eenduidig afgeleid kunnen worden wat als antwoord verwacht wordt en de beoordelingscriteria van de correctoren moeten overeenkomen met de antwoordrestricties die de kandidaten aan de vraagformulering ontleen.⁷ Vraagformuleringen moeten bovendien consequent worden gehanteerd in alle tijdvakken en alle jaren (en zo veel mogelijk ook bij alle vakken).

De letterlijke omschrijving van domein A in het examenprogramma (zie bijlage 1) luidt: 'de kandidaat kan economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten'. Dit domein heeft in deze syllabus een uitgebreide explicitering gekregen. De handelingswerkwoorden die daarbij zijn gekozen, zijn geïnspireerd op de gereviseerde taxonomie van Bloom. Verder schrijft het examenprogramma voor dat het centraal examen betrekking heeft op de domeinen D, E, F, G, H, I, in combinatie met domein A. Daarom gaat deze syllabus voor de centrale examinering er van uit dat de kandidaat de concepten D tot en met I beheerst op de niveaus memoriseren, begrijpen en toepassen. In paragraaf 3 van deze syllabus is dit nader uitgewerkt. Naar analogie van de tekst uit de wettelijke regeling wordt in de syllabus elk onderdeel van een domein dat een concept expliciteert, voorafgegaan door de tekst: "De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen: ..."

In de handreiking economie m.b.t. het schoolexamen van de SLO zijn een aantal handelingswerkwoorden genoemd als suggestie bij elke hoofdcategorie in de taxonomie van Bloom. Ze zijn hieronder als suggestie voor de docent opgenomen. De handreiking van de SLO gaat hier nader op in.

Memoriseren: kennis van de (economische) begrippen

- onderstrepen
- noemen
- invullen
- kiezen
- definiëren
- citeren
- (zin) afmaken

Begrijpen: kennis van economische verbanden, redeneringen en/of structuren

⁷ Zie L. Knobens, *Lingua Economica*, Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs, 2003 nr 6, p. 371-378

- uitleggen
- toelichten
- voorbeelden geven
- verklaren
- indelen
- ordenen
- vergelijken
- classificeren
- parafraseren
- samenvatten

Toepassen: het kunnen gebruiken van kennis in een gegeven situatie. Laten zien op welke wijze de begrippen, verbanden, theorieën, modellen een rol spelen in de gegeven context

- oplossen
- beargumenteren
- bewijzen
- aantonen
- demonstreren
- gebruiken
- interpreteren

Analyseren: Gepresenteerde bronnen interpreteren en uitsplitsen om vervolgens hieruit een selectie te maken van de gegevens die er toe doen/ samenhang te ontdekken in deze bronnen.

- selecteren
- samenvoegen
- ontleden
- construeren
- waarderen
- valideren
- testen
- toewijzen
- arrangeren
- opstellen

Evalueren: Een afgewogen en beargumenteerde conclusie trekken op basis van de analyse. De evaluatie volgt logischerwijs op de analyse. Centraal staat de afweging die wordt gemaakt.

- afwegen
- concluderen
- beoordelen
- bekritisieren
- controleren
- monitoren
- bespreken

Creëren: Een afgewogen en beargumenteerde product opleveren op grond van criteria en standaarden. De kwaliteit van het product vloeit logischerwijs voort uit de analyse

- maken
- adviseren
- creëren
- ontwerpen
- bewijzen
- aantonen
- demonstreren
- gebruiken
- ontdekken
- schrijven

